

MUÂVİYE B. YEZÎD'İN HALİFELİKTEN AYRILMASI VE HALİFELİĞİN MERVÂNÎLERE İNTİKÂLİ

Dr. Saim YILMAZ
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Üçüncü Emevî halifesi Muâviye b. Yezîd'in, çok kısa bir süre sonra yerine kimseyi tayin etmeden halifelikten ayrılması ve ardından gelen ani vefatı, Emevî devletinde yaklaşık yedi buçuk ay süren ciddi bir siyasi krize neden olmuştur. Bu kriz dönemi, Mervân b. Hakem'in halife seçilmesiyle sona ermiştir. Bu çalışmada, öncelikle Muâviye b. Yezîd'in tahta çıktığı esnada devletin içinde bulunduğu siyasi şartlar belirlenmeye çalışılmıştır. Ardından günümüz tarihçileri arasında önemli görüş farklılıklarına neden olan Muâviye b. Yezîd'in halifelikten ayrılmasıyla alakalı rivâyetler tartışılmıştır. Son kısımda ise Mervân b. Hakem'in halife seçilmesiyle neticelenen Câbiye toplantısı ve akabinde meydana gelen Mercirâhit savaşı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muâviye b. Yezid, Emeviler, Halifelik, Mervaniler.

ABSTRACT

Mu'awiya b. Yazid's Abdication of Caliphate and Its Transferring to Marwanid Line

The Third Umayyad Caliph Mu'awiya b. Yazid's abdication of caliphate without nominating a successor and then his sudden death caused a serious political crisis for seven and half months approximately, in the Umayyad State. This period ended with Marwan b. al-Hakam's installation as caliph. In this study, first, it has been tried to determine the political conditions of the state when Mu'awiya b. Yazid ascended the throne. Then, the accounts related to Mu'awiya's leaving caliphate, which caused important differences of opinion among modern historians, have been argued. In the last chapter, the meeting at Djabiya, which ended with Marwan b. al-Hakam's installation as caliph and the battle of Mardj al-Rahit which took place immediately after this meeting have been dealt with.

Key Words: Mu'awiya b. Yazid, Umayyad, Caliphate, Marwanids.

GİRİŞ

Yezîd b. Muâviye'nin vefatından sonra halifelik tahtına oturan oğlu Muâviye b. Yezîd'in, kırk gün veya üç ay gibi kısa bir süre sonra yerine herhangi bir kimseyi tayin etmeden görevden ayrılması ve hemen ardından gelen ani vefatı, Emevî devletinde ciddi bir siyasi krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Belki de kuruluşundan kısa bir süre sonra devletin hâkimiyetinin sona ermesine neden olabilecek bu kriz dönemi, yaşanan çeşitli kargaşa ve karışıklıklar sonrasında

Mervân b. Hakem'in halifelik görevine getirilmesiyle sona ermiştir. İktidarın Emevî hanedanı içerisinde el değiştirmesine neden olan bu durum, her ne kadar devletin ayakta kalmasını sağlamışsa da, Hicaz'da halifelikliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Dahhâk b. Kays liderliğindeki Kays kabilesi ile Câbiye toplantısında halife seçilen Mervân b. Hakem'i destekleyen Kelb kabilesi arasında Mercirâhit'te şiddetli bir savaşın yaşanmasını önleyememiştir.

Yaklaşık yedi buçuk ay süren bu siyasî kriz dönemini incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, öncelikle Muâviye b. Yezîd'in tahta çıktığı esnada devletin içinde bulunduğu siyasî şartlar belirlenmeye çalışılmıştır. Ardından günümüz tarihçileri arasında önemli görüş ayrılıklarına neden olan Muâviye b. Yezîd'in halifelik görevinden ayrılmasıyla alakalı rivâyetler tartışılmıştır. Son kısımda ise Mervân b. Hakem'in halife seçilmesiyle neticelenen Câbiye toplantısı ve akabinde meydana gelen Mercirâhit savaşı ele alınmıştır.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra devleti yıkılma eşiğine getiren, hanedan içerisinde ilk defa bir iç savaşın yaşanmasına neden olan bu siyasî kriz döneminin ana nedenlerini tespit etmek, kimler tarafından ve nasıl yönetildiğini belirlemek ve Emevî devleti tarihi açısından ne gibi sonuçlar ortaya çıkardığını anlamak bu çalışmanın başlıca hedeflerini oluşturmaktadır.

I. MUÂVİYE B. YEZİD'İN HALİFELİK GÖREVİNDEN AYRILMASINDAN ÖNCEKİ SİYASÎ DURUM

Babası Yezîd b. Muâviye tarafından veliâht tayin edilen Muâviye b. Yezîd,¹ babasının ölümü üzerine üçüncü Emevî halifesi olarak tahta oturdu (14 Rebülevvel 64/10 Kasım 683).² Ancak Yezîd'in vefatından sonra Şam'da Muâviye b. Yezîd'e biat edilirken, Hicaz'da ise Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmiştir.³ Muâviye b. Yezîd'e biat edildiği esnada babası Yezîd tarafından gönderilmiş bulunan Emevî ordusu ise Abdullah b. Zübeyr'in savunduğu Mekke'yi muhasaraya devam ediyordu.

Başta Hicaz olmak üzere bir çok bölgede Emevî otoritesinin zayıflamasına ve Abdullah b. Zübeyr'in İslâm dünyasında ikinci halife olarak ortaya çıkmasına neden olan en önemli olay, Muâviye b. Yezîd'in halife olmasından çok kısa bir süre önce Hz. Hüseyin ve beraberindeki kimselerin tamamına yakınının Kerbelâ mevkiinde hunharca katledilmesi olmuştur (10 Muharrem 61/10 Ekim 680).⁴

¹ Muâviye b. Yezîd'in veliâht tayin edilmesi hakkında geniş bilgi için bk. Vecdi Akyüz, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991, s. 187-189; Adnan Demircan, "Muâviye b. Yezîd ve Halifeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (Şanlıurfa 1996), s. 112-113; Saim Yılmaz, *Emevîler'de Veliâhtlık* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 56-57; İsmail Hakkı Atçeken, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII (Konya 1997), s. 413-414.

² Halife b. Hayyât (ö. 240/854), *et-Târih* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 196; Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö.276/889), *el-Ma'ârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Mısır 1992, s. 302; Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990, V, 499, 503.

³ Taberî, V, 501; İzzeddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979, IV, 129; Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Târihu'l-Hulefâ* (nşr. Kâsım eş-Şemâî-Muhammed el-Osmânî), Beyrut 1986, s. 233.

⁴ İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI (İstanbul 1995), s. 90-91. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin Emevîler ve İslâm Tarihi açısından sonuçları hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. →

Halkın Emevî idaresine karşı nefret duygularını tahrik eden bu olayın yankısının Hicaz bölgesinde çok daha etkili ve hızlı olduğu görölmektedir. Yezîd'in zevkü safaya düşkün bir hayat sürmesinden ve atıyyelerinin az olmasından dolayı önceden beri rahatsız olan Medineliler, bu olayın ardından Emevî halifesine olan biatlerini bozdular.⁵ Diğer taraftan Yezîd'in halifeliğini tanımayan muhalif grubun öncülüğünü yapan iki önemli isimden biri olan Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra tek kalan Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de gizliden gizliye kendi adına biat almaya başladı.⁶

Hz. Hüseyin'in öldürülmesinin hemen ardından patlak veren Medine ve Mekke'deki isyan hareketlerini bastırmak için derhal harekete geçen Yezîd'in, bölgeye sevk ettiğı tercih edilen görüşe on iki bin kişiden oluşan ordusu önce Medine'ye ulaştı. İki taraf arasında yaşanan Harre savaşı sonrasında buradaki isyan çok şiddetli bir şekilde bastırılarak şehir yağmalandı (63/683).⁷ Daha sonra buradan harekete geçen Emevî ordusu, Abdullah b. Zübeyr'in müdafaa ettiğı Mekke'yi kuşatma altına aldı. Ancak Mekke'yi muhasara ederken Yezîd'in öldüğünü haber alan Emevî ordu komutanı Husayn b. Nümeyr, kuşatmayı kaldırarak ordusuyla birlikte Dimaşk'a döndü.⁸

Diğer bölgelerdeki gelişmeleri incelemeye geçmeden önce temas edilmesi gereken önemli bir husus daha bulunmaktadır. Kaynaklar, Yezîd'in ölüm haberinin Mekke'ye ulaşması ve bunun üzerine iki taraf arasındaki savaşın durmasının ardından Emevî ordusu komutanı Husayn b. Nümeyr'in, Abdullah b. Zübeyr'e yapmış olduğu bir tekliften bahsederler. Buna göre Abdullah b. Zübeyr ile görüşen Husayn b. Nümeyr, Harre savaşında ve aralarında gerçekleşen bu savaş esnasında dökülen kanların bedelini talep etmeyerek herkese eman vermesi ve kendisiyle birlikte Şam'a gelmesi halinde ona halife olarak biat edeceğini bildirmiştir. Bu şartları kabul ederek Şam'a gelmesi halinde orada hiç kimsenin kendisine muhalefet etmeyeceğini de sözlerine eklemiştir. Ancak bu teklif karşısında, Abdullah b. Zübeyr'in öldürülen her bir kişi karşılığında onlardan on kişinin öldürülmesi durumunda bile buna razı olmayacağını bildirmesi üzerine sınırlanan Husayn b. Nümeyr ordusuyla birlikte oradan ayrılmıştır. Daha sonra pişman olan ve Husayn b. Nümeyr'in arkasından elçi gönderen Abdullah b. Zübeyr, kendisinin Şam'a gelebileceğini, ancak ona ve askerlerine eman vereceğini ve orada kendisi için biat almalarını istemiştir. Bunun üzerine Husayn, bizzat kendisinin Şam'a gelmemesi halinde bu işin gerçekleşmeyeceğini, orada Ümeyyeoğulları'ndan halife olmak isteyen kimselerin bulunduğu gerekçesiyle gelen bu teklifi reddetmiştir. Daha sonra Medine'ye ulaşan Husayn, buradaki

→ →

Şehâde Ali en-Nâtür, *Abdullah b. Zübeyr ve'l-İntifâdatü's-Sevriyye fi Ahdi Beni Ümeyye*, Amman 1984, s. 85-87; Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 288-292.

⁵ Medineliler'in Emevî idaresine karşı muhalefet etme ve biatlerini bozma sebepleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Şehâde Ali en-Nâtür, s. 87-89; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, XVI (İstanbul 1997), s. 245; Kılıç, s. 310-317.

⁶ Taberî, V, 474-475; İbnü'l-Esir, IV, 98-99; M. Seligsohn, "Abdullah b. Zübeyr", *İA*, I (İstanbul 1993), s. 44-45; H. D. Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", *DİA*, I (İstanbul 1988), s. 145.

⁷ Harre savaşı hakkında daha geniş bilgi ve referanslar için bk. Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", XVI, 245-247; Kılıç, s. 330-349.

⁸ Halife b. Hayyât, s. 195-196.

Ümeyyeoğulları ile birlikte Dımaşk'a geri dönmüştür.⁹

Abdullah b. Zübeyr'in, Husayn'in teklifini reddetmesi ve onunla birlikte Şam'a gitmemesi bazı tarihçiler tarafından büyük bir hata olarak görülmüştür. İbnü'l-Esîr'in, "Şayet Abdullah b. Zübeyr onlarla birlikte Şam'a gitseydi, hiç kimse ona muhalefet etmezdi"¹⁰ sözleri açıkça bu duruma işaret eder. Tarihçiler nazarında dindarlığı, İslâm'a hizmeti gibi özellikleriyle takdir görmesine karşılık Abdullah b. Zübeyr'in, cimrilik, rey ve tedbirde zayıf olma gibi siyasî yönetim açısından iki önemli zaafı bulunduğuna dikkat çeken Ahmet Cevdet Paşa, bir anlamda onu hatalı bulan görüşün gerekçesini ortaya koyar. Kerbelâ hadisesi, Harre savaşı ve Beytullah'ın kuşatılmasından dolayı müslümanların genelinde Emevî idaresine karşı oluşan nefret ve yer yer baş gösteren isyan hareketlerinden yola çıkarak, onun Şam'a gitmesi halinde herkesin kendisine biata hazır olduğu ihtimalini yineler.¹¹ Bu kanaati paylaşan günümüz tarihçilerinden Seyyid Emîr Ali de onun Şam'a gitmeyişinin, Emevîlere tekrar güçlerini toplamaları için bir fırsat sunduğunu dile getirir.¹²

Bununla birlikte İbn Zübeyr'in bu teklifi ciddiye alıp arkadaşlarıyla müzakere ettikten sonra reddettiğini bildiren rivâyetler de bulunmaktadır. Nitekim Belâzürî, İbn Zübeyr'in, Husayn'dan mühlet istediğini ve yakın arkadaşlarıyla bu meseleyi istişâre ettiğini, ancak onların mukaddes Mekke şehrini bırakıp Kâbe'yi mancınık atışlarıyla tahrip eden orduyla işbirliği yapmasına şiddetle karşı çıkmaları üzerine, onun bu teklifi reddettiğini kaydetmektedir.¹³ O halde İbn Zübeyr'in, Kerbelâ, Harre savaşı ve Mekke muhasarası esnasında yaşanan vahim olayları unutmayan arkadaşlarının isteği ve onların desteğini kaybetmemek üzere bu kararı almış olma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Diğer taraftan şu iki hususun da Abdullah b. Zübeyr'in kararında etkili olduğunu düşünmek gerekir. Bunlardan birincisi Şam halkının Emevîlere karşı olan bağlılığı ve sadakatidir. İkincisi ise söz konusu teklifin Emevî hanedanını temsil eden kişilerden değil, bir komutandan yani Husayn b. Nümeyr tarafından yapılmış olmasıdır. Kaldı ki Husayn b. Nümeyr, daha sonra ele alınacağı gibi Dımaşk'a dönmesinin hemen ardından Mervân b. Hakem'in halifelik işini üstlenmesi için teşvikte bulunan ve bunun için en büyük gayreti gösteren iki kişiden biri olmuştur. Dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'in bu teklifi kabul ederek Şam'a gitmesi halinde kendisini büyük bir tehlikenin içinde bulacağı ve en önemli dayanağı olan Mekke halkının desteğini kaybedeceği ihtimali oldukça yüksek görül-

⁹ Taberî, V, 501-503; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî (ö. 597/1200), *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk* (nşr. Muhammed-M. Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, VI, 23-24; İbnü'l-Esîr, IV, 129-130; İsmâil b. Ömer b. Kesîr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. A. Ebû Mühlhem v. dğr.), I-XIV, Beyrut ts., VIII, 229. Ayrıca bk. Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dîneverî (ö.282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir-Cemâleddin eş-Şeyyâl), Beyrut ts., s. 268; Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kübî (ö. 292/904), *Târihu'l-Ya'kübî*, I-II, Beyrut 1999, II, 176-177; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 346/957), *Mürüccü'z-Zehbe ve Me'âdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1988, III, 91.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, IV, 130.

¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârihi Hulefâ*, II, İstanbul 1966, I, 658.

¹² Seyyid Emîr Ali, *Muhtasarü Târihi'l-Arab* (trc. Afif el-Baalbekî), Beyrut 1990, s. 95.

¹³ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî (ö.279/982), *Ensâbü'l-Eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli), I-XIII, Beyrut 1996, V, 372.

mektedir. Muhtemelen bu değerdendirmeleri göz önünde bulunduran Wellhausen, onun bu teklifi kabul etmesinin bir nevi intihar anlamına geleceğı görüşündedir.¹⁴ Aslında bu olayı, Yezîd'in ölüm haberiyle birlikte askerlerinin savaşıma arzusu ve cesareti kırılmış olan bir ordu komutanının¹⁵ akıllıca ve tam zamanında uygulamış olduğı bir taktik olarak değerdendirmek daha yerinde olacaktır. Nitekim bu sayede komutan Husayn b. Nümeyr söz konusu savaşı sona erdirmeyi ve ordusuna hiçbir zayıat verdirmeden tekrar geri çevirmeyi başarmıştır.

Yezîd'in vefatıyla birlikte halifeliğini ilan ederek halktan açıktan biat almaya başlayan Abdullah b. Zübeyr, kendisine yapılan yeni biatlarla daha da güçlenmiştir. Kısa süre içinde Emevîlere itaatten ayrılan Medine, Mısır ve Yemen halife olarak Abdullah b. Zübeyr'e biat ettiklerini bildirmişlerdir.¹⁶ Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr, Medine'ye Ubeyde b. Zübeyr'i, Mısır'a ise Abdurrahman b. Cahdem el-Fihri'yi vali olarak tayin etmiştir.¹⁷

Doğuda durum batıdan daha farklı değildi. Yezîd'in ölümünün ardından Horasan, Basra, Küfe ve hattâ Emevîler'in saltanat merkezi Şam bölgesinde büyük karışıklıklar çıkmıştı. Wellhausen'un yerinde ifadesi ile Yezîd'in ölümünden sonra Emevî hanedanının hâkimiyeti her yerde çökmek üzereydi.¹⁸

Horasan valisi Selm b. Ziyâd, Yezîd'in ölüm haberinin kendisine ulaşmasından sonra bunu bir müddet halktan gizledi. Daha sonra haberin duyulmasının ardından, işler düzeliş yeni bir halife seçilinceye kadar halkı kendisine biate davet etti. Ancak Horasan halkının iki ay sonra kendisine yapmış olduğı biati bozması karşısında yerine Abdullah b. Hâzim'i vekil bırakarak Horasan'dan ayrılmak zorunda kaldı.¹⁹ Belâzürî, Abdullah b. Hâzim'in Horasan halkını Abdullah b. Zübeyr'e biate davet ettiğini bildirirken,²⁰ diğerkaynaklarda onu Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valisi olarak göstermektedir (64/684).²¹

Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Yezîd'in ölümünden sonra, Şamlıların ihtilaf ve karışıklıklar içinde bulunduğunu haber alınca, Basra halkını toplayıp yaptığı konuşmada, söze vali olduktan sonra bölge halkı için yaptıklarını saymakla başladı. Daha sonra Basralıların hiç kimseye ihtiyaçlarının kalmadığını ama herkesin onlara ihtiyacı olduğunu vurguladı. Bütün bu değerdendirmelerin ardından Yezîd'in öldüğünü, Şam'da insanların ihtilaf ve karışıklık içinde bulunduğunu haber verdikten sonra, Basra halkına razı olacakları bir kişiyi kendilerine emir olarak seçmelerini teklif etti. Ayrıca razı olunan bu kişiyi kendisinin de itaat edeceğini sözlerine ekledi. İbn Ziyâd'ın bu konuşmasının ardından söz alan Basra ileri gelenleri, bu iş için ondan daha yeterli kimse olmadığını ve kendisine biat etmek istediklerini bildirerek ona biatte bulundular.²²

¹⁴ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 79.

¹⁵ Ya'kûbî, II, 176-177.

¹⁶ Belâzürî, V, 374; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Beyrut 1981, s. 282.

¹⁷ Taberî, V, 530; İbnü'l-Esir, IV, 145.

¹⁸ Wellhausen, s. 80.

¹⁹ Ya'kûbî, II, 176; Taberî, V, 544-551; İbnü'l-Cevzî, VI, 28; İbnü'l-Esir, IV, 154-157.

²⁰ Belâzürî, V, 374.

²¹ Taberî, V, 582; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Hâzim", *DİA*, I (İstanbul 1988), s. 106.

²² Halife b. Hayyât, s. 198; Taberî, V, 504-505; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 93; İbnü'l-Esir, IV, 131-132.

Basralılardan biat alan Ubeydullah b. Ziyâd, Kûfelilerden de biat almak için buraya iki elçi göndermişti. Fakat burada işler, beklediği gibi gelişmedi. Kûfeliler, Benî Ümeyye'nin hilafetini istemediklerini bildirerek Ubeydullah b. Ziyâd'a²³ biati reddettiler.²⁴ Diğer taraftan başlangıçta Ubeydullah b. Ziyâd'a biatte bulunan Basralılar, bu biatlarından vazgeçerek, Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği Temîmli Selîme b. Züeyb el-Hanzalî'ye yönelmeye başladılar. Bu durum karşısında ilk önce onunla savaşmayı düşünen Ubeydullah b. Ziyâd, halktan gereken desteği bulamayınca kaçmaya karar verdi. Bunun için ilk önce Hâris b. Kays el-Ezdî'den yardım istedi.²⁵ Daha sonra Ezd kabilesinin reisi Mes'ûd b. Amr'a sığınan İbn Ziyâd, bu kişilerin yardımıyla Şam'a kaçmayı başardı.²⁶

Bundan sonra, Basralılar Abdullah b. Hâris'i,²⁷ Kûfeliler Ömer b. Sa'd'ı²⁸ kendilerine emir olarak seçtiler. Ayrıca iki bölge halkı İbn Zübeyr'e gönderdikleri haberde, ona biat etmek istediklerini bildirdi. Bölge halklarından gelen bu istek üzerine, biatlerini kabul eden İbn Zübeyr, böylece Basra ve Kûfe şehirlerini itaati altına almış oldu.²⁹

Bu esnada Emevî devletinin merkezi olan Şam bölgesindeki bazı merkezlerde de durum Emevîler'in aleyhine dönmüştü. Yezîd'in vefatından sonra, vali Saîd b. Bahdel'e karşı ayaklanarak Kınnesrîn valiliğini ele geçiren Züfer b. Hâris el-Kilâbî ve Humus Valisi Nu'mân b. Beşîr, Abdullah b. Zübeyr'i destekliyor ve halktan onun adına biat alıyorlardı. Filistin'de ise vali Hassân b. Mâlik'in, Ravh b. Zinbâ'ı yerine vekil bırakarak Ürdün'e gitmesinden sonra ayaklanan Nâtil b. Kays, Ravh b. Zinbâ'ı buradan çıkararak Abdullah b. Zübeyr'e biat ettiğini açıklamıştı.³⁰ Sadece Ürdün'de Filistin'den gelen Benî Kelb kabilesinin lideri Hassân b. Mâlik Emevîler için taraftar toplamaya çalışmakta ve propaganda faaliyetlerinde bulunmaktaydı.³¹

Yezîd'in vefatından sonra yaşanan gelişmelere bakıldığında, Emevîler'in hakimiyet alanının gerçekte devletin merkezi Dımaşk ve Ürdün vilayetleri ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Buna karşılık diğer vilâyetler Abdullah b. Zübeyr'e katılmışlardır. Görüldüğü gibi Muâviye b. Yezîd'in hilafete geçmesinden çok kısa bir süre sonra yerine her hangi bir kimseyi tayin etmeden halifelik görevinden ayrılması, Dımaşk'ta tam bir belirsizliğin ve iktidar boşluğunun ortaya çıkmasına

²³ Basra ve Kûfe valiliklerinde bulunmuş olan Ubeydullah b. Ziyâd, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın sağ kolu ve en önemli komutanlarından biri olan Irak genel valisi Ziyâd b. Ebîh'in oğludur. Aslen Emevî ailesinden olmayan Ubeydullah'ın bu aileye mensubiyeti, Muâviye'nin 665 yılında babası Ziyâd'ı kendi kardeşi ilan etmesinden kaynaklanmaktadır. Ubeydullah b. Ziyad ve babası hakkında daha geniş bilgi ve referanslar için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Ubeydullah b. Ziyâd", *İA*, XIII (İstanbul 1993), s. 3-4; Neşet Çağatay, "Ziyâd b. Ebîh", *İA*, XIII (İstanbul 1993), s. 617-618; C. F. Robinson, "Ubayd Allâh b. Ziyâd", *EL*, X (Leiden 2000), s. 763-764; Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbela -Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi-*, Konya 2001, s. 13-18.

²⁴ Taberî, V, 524-525; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 93; İbnü'l-Esîr, IV, 132.

²⁵ Halîfe b. Hayyât, s. 198; Taberî, V, 507-510; İbnü'l-Esîr, 132-133.

²⁶ Taberî, V, 521-522; İbnü'l-Esîr, IV, 139-140. Ayrıca bk. Yüksel, s. 114-117.

²⁷ Halîfe b. Hayyât, s. 198; Taberî, V, 514; İbnü'l-Esîr, IV, 136.

²⁸ İbnü'l-Esîr, IV, 143.

²⁹ Taberî, V, 530; İbnü'l-Esîr, IV, 144.

³⁰ Taberî, V, 531; İbnü'l-Esîr, IV, 145-146; İbn Kesîr, VIII, 243.

³¹ Taberî, V, 531; İbnü'l-Esîr, IV, 145-146.

neden olmuştur.

II. MUÂVİYE B. YEZİD'İN HALİFELİK GÖREVİNDEN AYRILMASI

Muâviye b. Yezîd'in halifelik görevini bırakmasıyla ilgili rivâyetler, tarihçiler arasında büyük tartışmalara ve konu hakkında farklı görüşler ileri sürmelerine neden olmuştur. Söz konusu rivâyetlerde Muâviye b. Yezîd'in halifelik görevinden ayrılmasının üç ayrı gerekçeye dayandırıldığı görülmektedir. Taberî'nin Avâne'den nakletmiş olduğu rivâyette, onun yapmış olduğu değerlendirme sonucunda işleri yürütmeye güç yetiremeyeceğini anlaması neticesinde böyle bir karara vardığı anlaşılmaktadır. Buna göre halife olmasının ardından halkı mescitte toplayan Muâviye b. Yezîd, yaptığı durum değerlendirmesi neticesinde kendisinin işleri yürütmekte aciz kaldığını bildirmiştir. Ardından halifelik görevini kendisine bırakmak üzere aralarında Ömer b. Hattâb gibi birisini aradığını, ancak böyle bir kişiyi bulamadığını, yine Hz. Ömer'in yaptığı gibi halifeyi tayin etmek üzere altı kişilik bir heyet oluşturmayı düşündüğünü ancak bunun da mümkün olmadığını kaydetmiştir. Konuşmasının devamında halife olacak kişiyi belirlemede en layık kendilerinin olduğunu ve istedikleri kişiyi halife seçmelerinin uygun olacağını bildirmiştir. Rivâyetin devamında daha sonra evine çekilen Muâviye b. Yezîd'in vefat edinceye kadar bir daha insanların arasına çıkmadığı kaydedilmektedir.³²

İbn Sa'd ve Belâzürî'nin eserlerinde yer alan iki rivâyeti, sunulan gerekçe itibarıyla Avâne'nin rivâyetiyle aynı grupta değerlendirmek mümkündür. İbn Sa'd'ın kaydettiği rivâyette, Muâviye b. Yezîd halife olmasının ardından hastalığının ağırlaşması üzerine, Belâzürî'nin eserinde yer alan rivâyetlerde ise hastalığına işaret edilmeksizin zaten dünya işlerine karşı ilgisiz ve zayıf bir kişiliğe sahip olarak, göreve gelmesinin ardından böyle bir konuşma yapmıştır. O halka yaptığı konuşmada, bu işte bir iyilik varsa buna Ebû Süfyân oğullarının ulaştığını, şer varsa bundan kaçınmak gerektiğinin altını çizmiştir. Dünyalık bir şeyle ahirete gitmek istemediğini belirten Muâviye b. Yezîd, onlardan halife olacak kişiyi belirlemeleri için aralarında istişare etmelerini istemiştir. Hattâ Belâzürî'nin eserinde yer alan ikinci rivâyete göre, Muâviye b. Yezîd'in bu konuşmasından sonra, bazı kimseler kendisinden kardeşi Hâlid b. Yezîd'i halife seçmesini istemişlerdir. Ancak o, hayatta iken yüklendiği şeyi ölümünden sonra da yüklenemeyeceğini belirterek bu teklifi reddetmiştir.³³

Ya'kûbî'nin eserinde yer alan rivâyette ise Muâviye b. Yezîd'in halifelik görevinden ayrılması hususunda tamamen farklı bir gerekçe ortaya konmaktadır. Onun son derece iyi hasletlere sahip olduğu vurgusuyla başlayan bu rivâyette, halkı mescitte toplayan Muâviye b. Yezîd, halkın kendilerinden hoşnut olmadığını ve tenkit ettiklerini bildiklerini hatırlatarak sözlerine başlamıştır. Daha sonra dedesi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, halifeliği ele geçirmek için Hz. Peygamber'in en yakın akrabası, ilk müslümanlardan ve İslâm'a daha fazla hizmeti bulunan Hz. Ali'ye karşı yürüttüğü haksız iktidar mücadelesine dikkat çekmiştir. Ardından

³² Taberî, V, 530-531.

³³ Muhammed b. Sa'd (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), I-IX, Beyrut 1968, V, 39; Belâzürî, V, 381, 382. Ayrıca bk. Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, (nşr. Ahmed Emîn v. dğr.), I-VII, Kahire 1962, IV, 391.

onun bu işi kendilerine yüklediğine ve onların da bunu yüklediğini ifade etmiştir. Dedesinin ölümünden sonra bu işi hak etmediği halde babasının üstlendiğini ve onun da arzusuna uyduğunu, ihtirasına yenildiğini ve nihayet kendisini ecelin yakaladığını bildirmiştir. Şimdi onun da kabrinde günahlarıyla baş başa kaldığını belirten ve bundan sonra sözlerine ağlayarak devam eden Muâviye b. Yezîd, Rasulullah'ın ehl-i beytini katletmesi, Medine'yi yağmalatması ve Kâbe'yi yakıtması sebebiyle onun yattığı yerin ne kadar kötü bir yer olduğunu bilmelerini, işin en ağır gelen tarafı olarak kaydetmiştir. Rivâyetin bundan sonraki kısmının, yukarıda zikredilen rivâyetlerle anlam açısından benzerlik arz ettiği görülmektedir. Sözlerinin sonunda bu yükü taşıyamayacağını bildiren Muâviye b. Yezîd, kendilerini işleriyle baş başa bıraktığını, dünya hayırlı ise bundan paylarını aldıklarını, şayet şer ise bundan Ebû Süfyân ailesine düşenin yeterli olacağını bildirmiştir. Konuşmasından sonra Mervân b. Hakem'in, halife seçme işini Hz. Ömer'in hallettiği gibi halletmesini istemesi üzerine, onları hem hayatında hem de ölümünde yönetmek istemediğini söyleyip, yapılan teklifi reddetmiştir.³⁴

Onun halifelik görevinden ayrılmasıyla ilgili zikredilen üçüncü gerekçe Makdisî'nin eserinde yer almaktadır. Ya'kûbî'nin eserinde zikredilen rivâyeti neredeyse aynen tekrar eden Makdisî, bu rivâyetin baş tarafına önemli bir ilave de bulunmaktadır. Buna göre Kaderiyye mezhebine mensup olan Muâviye b. Yezîd, kendisine bu mezhebi öğreten hocası Amr el-Maksûs'un ya adaletle hükmetmesini ya da bu görevi bırakmasını söylemesi üzerine yukarıda zikredilen konuşmayı yaparak halifelik görevinden ayrılmıştır.³⁵

Burada son olarak, İbn Kuteybe'ye ait olduğu şüpheyle karşılanan *el-İmâme ve's-siyâse* adlı eserde³⁶ yer alan ve konuyu daha farklı bir üslupla sunan rivâyete işaret etmek istiyoruz. Buna göre yaptığı konuşmada halife olmasının ardından mevcut durumu değerlendirdiğini belirten Muâviye b. Yezîd, kendisinin bu görev için uygun olmadığını, buna karşılık aralarında daha hayırlı ve halife olmaya daha fazla hak sahibi kimselerin bulunduğu dikkat çekmiştir. Ardından onlara halife olacak uygun kişiyi belirlemek için ya kendisine yetki vermelerini veya bu kişiyi kendilerinin seçmeleri hususunda iki ayrı tercih sunmuştur. Onun bu konuşmasına kızan ve halifeliğin ellerinden çıkmasından korkan Ümeyyeoğulları, konu hakkında bir karara varmak için zaman tanınmasını istemişlerdir. Muâviye b. Yezîd'in vebâ hastalığına yakalanmasının ardından kendisinden halifeyi belirlemesini isteyen Ümeyyeoğulları'na, "Bunu ölüm anında mı istiyorsunuz, tadını alamadığım şeyin acısıyla bedbaht olamam." diyerek bu teklifi reddetmiştir.³⁷ Bu rivâyette belirtilen daha hayırlı ve bu işte daha fazla hak sahibi kimselerle kastedilenin Hz. Ali evladı olduğu düşünüldüğünde, sunulan gerekçe açısından söz konusu

³⁴ Ya'kûbî, II, 177.

³⁵ Mutahhar b. Tahir el-Makdisî (ö. 355/964), *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târih* (nşr. Clement Huart), I-VI, Paris 1899, VI, 16-17. Ayrıca bk. Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286), *Târihu Muhtasarü'd-düvel*, Beyrut 1890, s. 111; Hüseyin b. Muhammed ed-Diyârbekrî (ö. 990/1582), *Târihu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefis*, Beyrut, ts, II, 301.

³⁶ Bu eserin İbn Kuteybe'ye ait olup olmadığı konusunda bilgi için bk. Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX (İstanbul 1999), s. 148; M. Bahaüddin Varol, "el-İmâme ve's-Siyâse" İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVI, sa:2, 2003, s. 308-321.

³⁷ İbn Kuteybe'ye nispet edilen, *el-İmâme ve's-Siyâse* (nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), I-II, Beyrut, ts, II, 10-11.

rivâyeti Ya'kûbî rivâyetiyle aynı grupta düşünmek mümkündür. Ancak burada belirtilen, Muâviye b. Yezîd'in sonraki halifeyi bizzat kendisinin belirleme isteğinin, diğer rivâyetlerin hiçbirisinde yer almadığına ve halife olan bir kişinin kendisinden sonra halife olacak kişiyi belirlemek için böyle bir yetki talebine ihtiyacı olmadığına dikkat çekmek gerekir.

Bütün bu rivâyetler tek tek incelendiğinde onun halifelik görevinden ayrılması hususunda üç ayrı gerekçenin ileri sürüldüğü görülmektedir. Bunlardan birincisine göre kendi sağlık durumunu ve devletin içinde bulunduğu zor şartları değerlendiren Muâviye b. Yezîd, işin üstesinden gelemeyeceğini anladığı için halifelik görevinden ayrılmıştır. Sunulan ikinci gerekçe dedesi Muâviye b. Ebî Süfyân ve babası Yezîd'in bu görevi hak etmedikleri halde gasbettiklerini ve büyük zulümler işlediklerini düşünen Muâviye b. Yezîd, bu zulüm ve günaha ortak olmak istemediği için görevden ayrılmıştır. Üçüncüsünde ise Kaderiyye mezhebine mensup olan Muâviye b. Yezîd, hocası Amr el-Maksûs'un uyarısı üzerine halifelik görevinden istifa etmiştir.³⁸

Muâviye b. Yezîd'in çok kısa bir süre iş başında kaldıktan sonra vefat ettiğini kabul eden Wellhausen, onun ölümünden önce halifelik görevinden istifa etmiş olduğu yolundaki rivâyetlerin hepsini reddetmektedir. Söz konusu rivâyetler hakkında toptancı bir yaklaşım sergileyen Wellhausen, konu ile ilgili kaynakların tamamını zan altında bırakacak oldukça iddialı bir yorumda bulunmaktadır. Bu yorumunu ise, Avâne'den nakilde bulunan Taberî ve Belâzürî'nin aksine Vâkıdî'nin bu konu hakkında hiçbir bilgi vermemesine dayandırmaktadır. Ona göre Muâviye b. Yezîd'in halifelikten feragati ve bunun için ileri sürdüğü gerekçelere dair rivâyetlerin hepsi, Emevî hanedanının daha eski kolu olan Süfyânîler'in daha genç kol olan Mervânîler tarafından haksız olarak halifelik mevkiinden atılmış olduğu gerçeğini karanlıkta bırakmak için nakledilmişlerdir. Wellhausen, muhtelif eski listelerde Muâviye b. Yezîd'in umumiyetle halifeler arasına alınmayışını ve bu listelerde Mervân'ın doğrudan doğruya Yezîd'i takip ediyor olmasını da aynı gayretin bir ürünü olarak değerlendirmektedir.³⁹

Rayyıs da söz konusu rivâyetler hakkında hemen hemen Wellhausen'e benzer bir yaklaşım sergilemekte ve Muâviye b. Yezîd'in halifelik görevinden vazgeçmesine dair rivâyetlerin doğru olmadığını iddia etmektedir. Ona göre Muâviye b. Yezîd'in hastalığı sebebiyle evinden çıkmaması ve bu yüzden kimseyle görüşmemesi bazıları tarafından halifelikten vazgeçme olarak değerlendirilmiştir. Rayyıs, Ya'kûbî'nin *Târîh*'inde yer alan rivâyetin de pek aklın yatabileceği türden olmadığını söylemekte ve bunun Şiîler veya Emevîler'in diğer düşmanları tarafından uydurulduğuna kesin gözüyle bakmaktadır. Akıllı birinin halkın gözü önünde dedesi ve babası hakkında ağır sözler söylemeyeceğini belirten Rayyıs, haklı olarak şayet böyle bir şey olsa çevresinde bulunan kimselerin ve Şamlılar'ın şüphesiz buna karşı çıkacağını ileri sürmektedir.⁴⁰

³⁸ C. E. Bosworth, "Mu'âviya II", *EJ²*, VII (Leiden 1993), s. 268; Mehmet Ali Kapar, "Muâviye b. Yezîd", *DİA*, XXX (İstanbul 2005), s. 336.

³⁹ Wellhausen, s. 80.

⁴⁰ Ziyauddin Rayyıs, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi* (trc. İbrahim Sarıms), İstanbul 1995, s. 189. Söz konusu rivâyetlerin Şiîler başta olmak üzere Emevîlere düşman diğer siyasi ve dinî gruplar tarafından uydurulmuş olabileceği ve güvenilir olmadığı iddiası hakkında ayrıca bk. Bosworth, VII, 268; Kapar, "Muâviye b. Yezîd", XXX, 336; Demircan, s. 122; Atçeken, s. 421.

Çalışmasında konu hakkındaki farklı rivâyetlerin hemen hemen hepsine yer veren ve bunların doğru olabileceğini kabul eden Hüseyin Atvân ise tamamen aksi yönde görüş beyan etmektedir. Muâviye b. Yezîd'in halifelik görevinden feragat ettiği yolundaki haberlerin râvilerin çoğu tarafından nakledildiğine dikkat çeken Atvân, muhtemelen Wellhausen'un dikkatinden kaçmış olan bizim yukarıda zikretmiş olduğumuz Vâkıdî rivâyetini naklederek, onun bu konu hakkında Vâkıdî'nin her hangi bir şey nakletmediği yönündeki iddiasını cevaplar. Atalarının şûrâyı ortadan kaldırmaları sebebiyle müslümanların fırkalara bölündüğüne ve fitnenin baş gösterdiğine inanan Muâviye b. Yezîd'in, sahip olduğu İslâmî terbiye sebebiyle ve hür iradesiyle halifelik görevinden çekildiğini ve bu işi şûrâya bıraktığını kabul eder.⁴¹

Doğrusu Wellhausen'un, bu rivâyetleri reddetme gerekçesi olarak sunduğu Süfyânîler'in, Mervânîler tarafından haksız olarak halifelik mevkiinden atılmış olması gerçeğini karanlıkta bırakma gayretine yönelik olduğu yolundaki açıklamayla tam olarak neyi kastettiğini anlamak zor görünmektedir. Bu noktada onun ikinci cümlede zikrettiği, aynı amaca yönelik olarak listelerde Muâviye b. Yezîd'in ismi zikredilmeyerek doğrudan Yezîd'den sonra Mervân'ın isminin yer aldığını belirten sözlerinden hareketle bir tahminde bulunmak mümkündür. Bu iki cümlenin beraberce düşünülmesi durumunda, aynı aileden artarda üç halifenin geldiğinin kabul edilmesi halinde artık bu işin o aile üzerinde sabitleşeceği şeklinde oluşabilecek bir anlayış⁴² bertaraf etme amacı taşıdığı akla gelebilir. Ancak bu durumda uydurma olduğu ileri sürülen bu senaryo işe yaramayacaktır. Muâviye b. Yezîd'in halife olduktan kısa bir süre sonra görevden istifa etmesi veya vefat etmesi durumu değiştirmeyecektir. Önemli olan onun halifelik görevine gelmiş olmasıdır. Nitekim bu senaryoyu uydurduğu iddia edilen râvilerin tamamı Yezîd'den sonra oğlu Muâviye b. Yezîd'in halife olduğunda ittifak halinde dirdiler ve bu durumda o üçüncü Emevî halifesidir.

Şayet Muâviye b. Yezîd'in kendi isteğiyle halifelik görevinden ayrıldığı ve yerine hiç kimseyi veliaht tayin etmediği, dolayısıyla Mervânîler'in halifeliği Câbiye'de yapılan toplantı sonucunda elde ettikleri ve bu işi hak sahibi Süfyânîler'in ellerinden almayı bilakis ortada kalan bir işe sahip çıktıklarını göstermek için bu rivâyetlerin uydurulduğu kastediliyorsa, bunun için Muâviye b. Yezîd'in istifa ettiğine ve yerine kimseyi veliaht tayin etmediğine dair bir senaryo uydurmaya ihtiyaç olmadığı açıktır. Görüldüğü kadarıyla yine rivâyetlerin tamamında Muâviye b. Yezîd'in kısa bir süre sonra vefat ettiği ve yerine hiç kimseyi veliaht tayin etmediği, üzerinde ittifak edilen bir husustur. Başka bir yorumla, Muâviye b. Yezîd'in zehirlenerek öldürüldüğü şeklindeki zayıf rivâyetler⁴³ doğru kabul edilse ve bunun halifelige tamah eden Mervân b. Hakem veya onun taraftarları tarafından yapıldığı düşünülse bile,⁴⁴ uydurulduğu iddia edilen bu senaryonun, bunu örtbas etmek ve Mervânîleri temize çıkarmak için yeterli olmaması gerekir. Kaldı ki, Wellhausen'un "Muâviye b. Yezîd, çok kısa bir hükümeti müte-

⁴¹ Hüseyin Atvân, *eş-Şûrâ fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1990, s. 288-289.

⁴² Sâlih el-Hammârîne, "Mervân b. el-Hakem ve'l-Hilâfe" *Dirâsât Târihiyye*, VI (Dimaşk 1981), s.44.

⁴³ Taberî, V, 531; İbnü'l-Esîr, IV, 130; İbn Kesîr, VIII, 241.

⁴⁴ Ömer Ferrûh, *Târihu Sadri'l-İslam ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1986, s. 137; Sâlih el-Hammârîne, s. 43-44. Ayrıca bk. Demircan, s. 122; Atçeken, s. 424.

akip vefat etti"⁴⁵ sözlerinden onun zehirlenerek öldürüldüğü yolundaki rivâyetleri kabul etmediği anlaşılmaktadır. Gerçekte Wellhausen'un iddia ettiği gibi Muâviye b. Yezîd'in halifelerin isim listelerinde yer almaması, babası tarafından veliaht tayin edildiği ve kısa süre de olsa halifelik yaptığı sabit olan bir kişinin varlığını yok saymak anlamına geleceğinden, Mervânîlerin, Süfyânîler'e haksızlık yaptığını gösteren bir durum olacaktır.

Özellikle Ya'kûbî ve Makdisî'nin eserlerinde yer alan rivâyetlere bakıldığında Mervânîler'in Süfyânîler'e yapmış olduğu haksızlığı örtbas etme çabasından daha ziyade, Emevîler'in Hz. Ali evladı karşısında bu işi haksız yere elde ettikleri, halka zulmettikleri ve bunu kabullenemeyen veya Kaderiyye mezhebine mensup olan Muâviye b. Yezîd'in görevden istifa ettiği noktalarına vurgu yapıldığı görülmektedir. Halifeliğın gerçekte Hz. Ali evladının hakkı olduğunu, babası ve dedesinin bu işi haksız yere elde ettiğini ve kendisinin bu haksızlığa ortak olmayı istemediği için halifelik görevinden istifa ettiğini gerekçe gösteren Ya'kûbî'nin *Târih*'inde yer alan rivâyetin doğru olamayacağı yönünde biraz önce zikrettiğimiz Rayyis'in yapmış olduğu değerlendirmeler makul ve yerinde gözükmemektedir. Belki burada, bu rivâyetin doğru kabul edilmesi halinde ortaya çıkacak durumun değerlendirmesi de onun görüşlerini desteklemeye yardımcı olabilir. Böyle bir düşünceyle ve bunu ilan ederek görevden ayrılması durumunda, bu işin Hz. Ali evlâdından ziyade Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra öne çıkmış olan ve kendisine halife olarak biat almaya başlayan Abdullah b. Zübeyr'in işine yarayacağı gayet açıktır. Burada belki sadece İbn Kesîr'in eserinde yer alan Muâviye b. Yezîd'in, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye meyilli olduğunu haber veren rivâyet hatırlanabilir.⁴⁶ İlk kaynakların hiç birisinde yer almayan bu rivâyet,⁴⁷ araştırmacılar tarafından da itibar görmemiştir. Bu rivâyetin doğru kabul edilebilmesi için en azından bu işin kendi ailesine ağır ithamlarda bulunan ve Hz. Ali ailesini öne çıkaran bir hutbeden daha başka bir tarzda yapılması gerekirdi.

Kaderiyye mezhebinin, Emevî idarecilerinin yapmış oldukları zulüm ve haksızlıkları kaderle izah etmelerine bir tepki olarak, zulüm niteliği taşıyan davranışların kaderle değil insan iradesiyle gerçekleştiği ve halifenin seçimle belirlenmesi gerektiği şeklindeki iki temel görüşü hatırlandığında⁴⁸ söz konusu rivâyete Makdisî'nin eserinde yapılan ilaveyi anlamlandırmak daha da kolaylaşacaktır. Şayet nakledildiği gibi Muâviye b. Yezîd bu mezhebe bağlı bulunsa, daha işin başında halifelik görevinden istifa etmek yerine, eline geçen bu yetkiden istifade ederek bu zulmün ortadan kalkması için çaba göstermesini beklemek daha mantıklı bir davranış olacaktır.

Rivâyetlere bir bütün olarak bakıldığında hepsi Muâviye b. Yezîd'in vefatından önce halifelik görevinden ayrıldığı noktasında birleşmektedir. Ancak onun istifa etme gerekçesi noktasında önemli farklılıklar söz konusudur. Bu noktada söz konusu olayın aktarımında belki kasıtlı olarak ve belki de onun istifa etme

⁴⁵ Wellhausen, s. 80.

⁴⁶ İbn Kesîr, VIII, 243.

⁴⁷ Demircan, s. 122.

⁴⁸ Kaderiyye mezhebi hakkında daha geniş bilgi için bk. Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v. dğr.), I-VI, İstanbul 1985-1986, II, 109-112; İlyas Üzümlü, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV (İstanbul 2001), s. 64-65.

sebebini kendi anlayış ve mezhebine göre yorumlayarak aktarmadan kaynaklanan bazı ilavelerin yapıldığını düşünmek mümkündür. Öyle anlaşılıyor ki tahta çıktığı sırada sağlık durumu pek elverişli olmayan ve kişilik bakımından mücadele etmeyi pek sevmeyen Muâviye b. Yezîd, bir önceki kısımda ortaya konduğu gibi babası Yezîd'in ölümünden sonra devletin içine düştüğü kaos durumunu da dikkate alarak istifa etmeyi uygun görmüştür.

Muâviye b. Yezîd'in halifelik makamında ne kadar kaldığı, bu görevden hangi tarihte ayrıldığı ve bundan ne kadar sonra vefat ettiğini tam olarak tespit etmek zor görünmektedir. Halifelik süresi hakkında yirmi günden dört aya kadar değişen farklı rivâyetler aktarılırken, vefat tarihi ve sebebi hakkında da değişik rivâyetler mevcuttur.⁴⁹ Bu tartışmalar bir yana, onun hasta olduğundan dolayı ülkenin idaresiyle meşgul olamadığı, herhangi bir şeyi yerinden oynatmadığı ve yine herhangi bir emir ve yasaklamada bulunmadığına dair nakledilen rivâyetler dikkate alındığında,⁵⁰ tahta çıkışından Mervân b. Hakem'in halife seçilmesine kadar geçen yedi buçuk aylık sürenin Emevî devleti açısından tam bir siyasî kriz ve istikrarsızlık dönemi olduğu muhakkaktır.

III. HALİFELİĞİN MERVÂNİLER'E İNTİKÂLİ

Muhtemelen Muâviye b. Yezîd'in halifelik görevinden ayrılmasıyla kimin halife olacağı konusunda başlayan tartışmalar, onun vefatıyla birlikte hız kazanmıştır. Mes'ûdî'nin ifadesiyle halifeliliğin kendisinde kalmasını isteyen Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân, Muâviye b. Yezîd'in cenaze namazını kıldırırken, namazı tamamlayamadan vebâ hastalığı nedeniyle vefat etmiştir. Bunun üzerine halk, Osman b. Utbe b. Ebî Süfyân'a biat etmek istemiş, ancak onun savaşmamak şartıyla biatlerini kabul edeceğini bildirmesi üzerine bundan vazgeçilmiştir. Daha sonra Dımaşk'tan ayrılarak Mekke'ye giden Osman b. Utbe, Abdullah b. Zübeyr'e katılmıştır.⁵¹

Bu başarısız ilk girişimlerin ardından Dımaşk'ta halifelik konusunda üç ana eğilimin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmesi yönündeydi. Bu görüşün sahibi Emevîler'in dayandığı iki önemli kabileden biri olan Kaysiler'in lideri konumunda bulunan ve bir halife seçilinceye kadar halifelige vekalet eden Dahhâk b. Kays'in⁵² görüşü idi. Ancak o, bu görüşünün şimdilik gizli kalmasını ve tarafsız görünmeyi tercih etmekteydi.⁵³ Bu noktada Vâkıdî'nin onun Kays kabilesini ve diğer insanları

⁴⁹ Muâviye b. Yezîd'in halifelik süresi, vefat tarihi ve sebebi hakkında daha geniş bilgi ve referanslar için bk. Demircan, s. 115, 122-123; Atçeken, s. 418, 423-424.

⁵⁰ İbn Sa'd, V, 39; İbn Kuteybe'ye nispet edilen, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 10; Belâzürî, V, 379. Ayrıca bk. Atçeken, s. 417.

⁵¹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab*, III, 82.

⁵² Kays kabilesinin lideri olan Dahhâk b. Kays, Emevîler'in en önemli kumandanlarından biridir. Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde Küfe valiliği yapmış olan Dahhâk, Yezîd'in halife seçilmesinde de önemli rol oynamıştır. Hasta olan Muâviye b. Yezîd'in kısa süren halifeliliği döneminde ve onun halifelik görevinden ayrılmasından sonra yeni bir halife seçilinceye kadar imamlık yapmış ve halifelige vekalette bulunmuştur. Daha geniş bilgi ve referanslar için bk. A. Dietrich, "al-Dahhâk b. Kays al-Fihri", *El²*, II (Leiden 1990), s. 89-90; Hakkı Dursun Yıldız, "Dahhâk b. Kays", *DİA*, VIII (İstanbul 1993), s. 409-410.

⁵³ Taberî, V, 531; İbnü'l-Esir, 145.

kendine biat etmeye çağırıldığını haber veren rivâyeti hatırlandığında,⁵⁴ niçin böyle bir politika izlediğini anlamak kolaylaşacaktır. Belki o, henüz tam olarak hazır olmayan Emevîler'den gelecek tepkiden çekindiği için Abdullah b. Zübeyr'e olan desteğini gizli tutmaktaydı. Belki de daha da kuvvetli ihtimal kendi adına biat almak için şartların daha da olgunlaşmasını beklemekteydi.

İkinci eğilim Kelb kabilesinin reisi, Muâviye b. Yezîd ve kardeşi Hâlid'in dayısı olan Filistin valisi Hassân b. Mâlik'in görüşü etrafındaydı. Yukarıda belirtildiği gibi o, Filistin'den Ürdün'e gelmesinin ardından Emevîler için taraftar toplamaya çalışmakta ve propaganda faaliyetlerinde bulunmaktaydı. Onun isteği yeğeni Hâlid b. Yezîd'in halife seçilmesiydi. Ancak o, Ürdün halkıyla yapmış olduğu görüşmeden yeğeni için tam destek alamamıştı. Ürdünlülerle yaptığı bu görüşmede, onlara İbn Zübeyr ve Harre savaşında ölenler hakkındaki görüşlerini sordu. Onlar, İbn Zübeyr'in münafık ve Harre savaşında karşı taraftan ölenlerin ise cehennemlik olduğunu söylediler. Ardından onlara, Yezîd ve Harre savaşında Emevîler tarafından ölenler hakkındaki görüşlerini sordu. Onların Yezîd'in haklı ve Harre savaşında ölen Emevîler'in ise cennetlik olduğunu söylemeleri üzerine, Hassân b. Mâlik de, o gün haklı olanların bugün de haklı olacaklarını, dolayısıyla Yezîd ve taraftarlarının haklı, İbn Zübeyr'in ise haksız olduğunu belirtti. Bunun üzerine Ürdün halkı Hassân'a, kendisine muhalefet eden kişilerle çarpışmak üzere söz verdiler. Ancak, başkaları yaşını başını almış Abdullah b. Zübeyr'i aday gösterirken, kendilerinin ise çocuk yaşta olan Hâlid b. Yezîd'i teklif edemeyeceklerini söylemişlerdir.⁵⁵

Üçüncü eğilim büyük bir siyasî tecrübeye sahip, bu dönemde Emevîler'in en yaşlısı konumunda bulunan ve büyük bir kabile desteğine sahip olan Mervân b. Hakem'in halife seçilmesi yönünde ortaya çıkmıştır. Mekke kuşatmasının kaldırılmasından sonra Husayn b. Nümeyr ile birlikte Dımaşk'a gelen Mervân b. Hakem'in başlangıçta Abdullah b. Zübeyr'e biat etme eğiliminde olduğu bildirilmektedir.⁵⁶ Onun bu kararından vazgeçmesi hususunda iki kişinin etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Mekke kuşatmasında Emevî ordusunun komutanlığını yapmış bulunan Husayn b. Nümeyr'dir. Dımaşk'a döndükten sonra Mervân b. Hakem ile görüşen Husayn b. Nümeyr, ona Abdullah b. Zübeyr ile başından geçenleri anlatmasının ardından Şam'ı karışıklıklar içinde gördüğünü belirtmiş ve bu bölgeye girilmeden ve herhangi bir fitne baş göstermeden bir emir seçilmesi uyarısında bulunmuştur.⁵⁷ İkinci şahıs Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'dır. Basra'dan Dımaşk'a geldiğinde,⁵⁸ Mervân b. Hakem'in düşüncesinin Abdullah b. Zübeyr'e biat etmek olduğunu öğrenen Ubeydullah b. Ziyâd, Mervân'a kendisinin Kureys'in büyüğü ve efendisi olduğunu, Abdullah b.

⁵⁴ Taberî, V, 535.

⁵⁵ Taberî, V, 531-532; İbn Abdürabbih, IV, 395; İbnü'l-Esîr, IV, 146.

⁵⁶ İbn Sa'd, V, 40; Taberî, V, 530; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, III, 94; İbnü'l-Esîr, IV, 145; İbn Kesîr, VII, 243.

⁵⁷ Taberî, V, 530; İbnü'l-Esîr, IV, 145; İbn Kesîr, VIII, 243.

⁵⁸ Sadece Ebü Mihnef (Taberî, V, 540-541), Mervân b. Hakem ile Ubeydullah b. Ziyâd arasındaki görüşmenin, Tedmür'de yapıldığını kaydetmektedir. Fakat diğer rivayetlerin hepsinin bu görüşmenin Şam'da yapıldığı hususunda ittifak halinde olduklarını belirten Wellhausen, bu rivayetin doğru olamayacağı görüşündedir. Ona göre Tedmür'ün Kelb kabilesinin merkezi olması Ebü Mihnef'in böyle bir hataya düşmesine neden olmuştur (Wellhausen, s. 84; Nebih Âkil, *Dirâsât fi Târihi'l-Asri'l-Ümevî*, Dımaşk 1975-1976, s. 79-80).

Zübeyr'e biat etmesi halinde bundan utanç duyacağını ve kendisini kınayacağını bildirmiştir. Bu sözlerden ümitlenen ve hoşlanan Mervân ise, ona henüz vaktin geçmediğini söyleyerek, Abdullah b. Zübeyr'e biat etme kararından vazgeçmiştir.⁵⁹

İbn Kesîr, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Benû Ümeyye dışında başka birinin halife seçilmesi halinde öldürülmekten korktuğunu kaydeder.⁶⁰ Bu ifadeler, daha önce yapmış oldukları eylemlerle Emevî idaresi muhaliflerinin boy hedefi haline gelmiş olan Husayn b. Nümeyr ve Ubeydullah b. Ziyâd'ın, Mervân b. Hakem'i ikna etme konusunda neden bu kadar ısrarcı davrandıklarını anlamayı kolaylaştırmaktadır.⁶¹ Ancak bu noktada Mervân b. Hakem'in başlangıçta Abdullah b. Zübeyr'e biat etme eğiliminde olduğu yönündeki haberler, günümüz tarihçileri arasında tartışmaya neden olmuştur. İlgili rivâyetler incelendiğinde, Avâne rivâyeti hariç hepsinin bu hususta ittifak halinde olduğunu bildiren Wellhausen ve Nebîh Âkil bu haberin doğru olduğunu kabul etmektedir.⁶² Diğer taraftan makalesinde Mervân b. Hakem'in geçmişten beri halifeliği elde etme arzusu peşinde olduğunu iddia eden Sâlih el-Hammârîne, burada gerçeğin üzerinin örtüldüğü görüşündedir. Ona göre halife olmak isteyen Mervân b. Hakem, Husayn b. Nümeyr ve Ubeydullah b. Ziyâd gibi iki güçlü komutanı bu amacına ulaşmak için kazanmıştır.⁶³ Burada rivâyetlerin ittifak halinde oldukları göz önünde bulundurularak, büyük bir siyasî tecrübeye sahip olan Mervân b. Hakem'in gelişen olaylar karşısında bir an için böyle bir tereddüt içine düştüğünü, ancak daha sonra çevresinden gelen destek üzerine bu karardan vazgeçtiğini düşünmek de mümkündür.

Cephelerin belirginleştiği ve herkesin beklemede olduğu bir dönemde Hassân b. Mâlik'in, Dahhâk b. Kays'a karşı düzenlemiş olduğu bir tertip, taşların yerinden oynamasına neden olmuştur. Hassân, Ürdün halkıyla yaptığı görüşmeden sonra, Dahhâk'a Emevîler'in yaptıklarını metheden, Abdullah b. Zübeyr'i zemmeden bir mektup yazarak, bu mektubu açıktan halka okumasını istedi. Ümeyyeoğulları'na yazdığı mektupta ise, bu toplantıda onların da hazır bulunmalarını bildirdi. Dahhâk, Cuma günü mescitte toplanan halka Hassân'dan gelen mektubu okumayınca, Hassân'ın elçisi Nâğide, getirdiği mektubun yanındaki diğer nüshasını çıkararak halka açıktan okudu. Bunun üzerine ayağa kalkan Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân ve Yezîd b. Ebi'n-Nims,⁶⁴ Hassân'ın mektupta söylediklerini tasdik ederek, İbn Zübeyr'e hakaret etti. Amr b. Yezîd el-Hakemî'nin

⁵⁹ Taberî, V, 530; İbnü'l-Esir, IV, 145; İbn Kesîr, VIII, 243. Modern araştırmalarda Ebû Temmâm'a (ö. 231/846) ait olmadığı belirtilen *Nekâiz* adlı eserde, Mervân b. Hakem'in bu karardan vazgeçmesinde etkili olan kişilerin Amr b. Saîd ve oğlu Abdülmelik b. Mervân olduğu kaydedilmektedir. Bk. *Nekâizu Cerîr ve'l-Ahtal* (nşr.A. Salhânî), Beyrut 1922, s. 6-7. Ancak bu olay, İbn Sa'd (*Tabakât*, V, 40) ve Mes'ûdî'nin (*Mürûcü'z-Zeheb*, III, 94) eserlerinden takip edildiğinde onların Ubeydullah b. Ziyâd'ın sözlerini desteklemek üzere konuştukları anlaşılmakta ve bu konuşmaların içeriğine ve yapılan pazarlıklara bakıldığında, bu görüşmenin biraz sonra ele alınacak olan Cabiye toplantısında yapıldığı izlenimini vermektedir.

⁶⁰ İbn Kesîr, VIII, 243.

⁶¹ Yüksel, s. 121-122.

⁶² Wellhausen, s. 84; Nebîh Âkil, s. 80.

⁶³ Sâlih el-Hammârîne, s. 46-47.

⁶⁴ İbnü'l-Esir (IV, 146), Velîd b. Utbe'nin, II. Muâviye'nin vefatından sonra öldüğünü, burada Hassân'ın sözlerin tasdik ederek, İbn Zübeyr'e hakarete bulunan kişilerin Yezîd b. Ebi'l-Gams ve Süfyân b. Ebred el-Kelbî olduğunu kaydeder.

ise Hassân'a hakarete bulunarak İbn Zübeyr'e övgüde bulunması üzerine iki taraf arasında şiddetli bir kavga çıktı. Şamlılar'ın "Birinci Ceyrûn günü" adını verdikleri bu kavga, Hâlid b. Yezîd ve Dahhâk b. Kays'ın araya girmesiyle yatıştırıldı ve herkes dağıldı. Ancak daha sonra mescide gelen Dahhâk b. Kays'ın, Yezîd b. Muâviye'ye hakarete bulunması ve bunun üzerine Kelbli bir gencin Dahhâk'ın başına sopayla vurmasının ardından iki taraf arasındaki kavga yeniden başladı. Bu kavga esnasında Kayslılar, İbn Zübeyr'e biat edilmesi ve Dahhâk'ın desteklenmesi için çağrıda bulunurken, Kelbliler'in ise Ümeyyeoğulları'na biat edilmesi yönünde çağrıda buldukları kaydedilmektedir.⁶⁵

Bu olaydan sonra yaşanan hâdiselerden pişmanlık duyduğu anlaşılan ve olayları yatıştırmak için Ümeyyeoğulları'na haber gönderen Dahhâk b. Kays, onlardan özür dileyerek Ürdün'deki Hassân b. Mâlik'e haber gönderilmesini ve hepsinin razı olacağı şekilde bu işin halledilmesi için herkesin Câbiye'de toplanmasını teklif etti. Ümeyyeoğulları'nın bu teklife olumlu cevap vermeleri üzerine, herkes Câbiye'ye gitmek üzere yola çıktı. Fakat bu sırada Kayslıların, Dahhâk b. Kays'a söylediği sözler, Emevîlerle anlaşmak üzere Câbiye'ye gidecek olan Dahhâk'ın kararını değiştirmesine neden olmuştur. Dahhâk'a, başlangıçta İbn Zübeyr'e biate çağırıldığı için kendisine biat ettiklerini hatırlatan Kayslılar, şimdi ise bunu unutarak Kelbli adamın yanına gittiğini, onun kız kardeşinin oğlu Hâlid b. Yezîd'i vekil bıraktığını ve bu yaptıklarının doğru olmadığını, doğru olan şeyin İbn Zübeyr'e biat davetini açıktan yapması gerektiğini belirttiler. Kayslıların bu sert çıkışı üzerine kararını değiştirmek zorunda kalan Dahhâk b. Kays da Câbiye yolundan dönmüş ve Mercirâhit'e inerek burada karargah kurmuştur.⁶⁶ Burada dikkat çeken husus, bu ana kadar ikili tavır sergilemiş olan Dahhâk b. Kays'ın, Yezîd döneminde devlet idaresinde Kelb kabilesine nazaran ikinci plâna itilmiş olan kabilesi Kayslıların baskısı sonucunda net tavrını ortaya koymak zorunda kalmasıdır.

Kararını değiştiren Dahhâk b. Kays, beraberindekilerle birlikte Mercirâhit'e giderken, Emevî ileri gelenleri, eski valileri ve Yemenîlerin reisleri hepsinin kabul edeceği halifeyi seçmek üzere Câbiye'de toplandılar. Muâviye ve Yezîd'in Filistin valiliğini yapmış olan Kelb kabilesinin reisi Hassân b. Mâlik b. Bahdel, Cüzâm kabilesinin reisi Ravh b. Zinbâ, Ubeydullah b. Ziyâd, Amr b. Saîd el-Eşdak, Yezîd'in komutanlarından Husayn b. Nümeyr es-Sekûni ve Mâlik b. Hubeyre es-Sekûni bu toplantıya katılanlar arasında bulunmaktaydı.⁶⁷

Kırk gün sürdüğü ve bu esnada imamlık görevini Hassân b. Mâlik'in yaptığı bildirilen Câbiye toplantısında iki ana grubun ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan bir grup Mervân b. Hakem'e biat edilmesini isterken, diğer grup ise Hâlid b. Yezîd'e biat almak istiyordu. Bunlardan başka toplantıda yapılan konuşmalardan ve sonuçta alınan kararlardan Abdullah b. Ömer ve Amr b. Saîd'in de halife olması için teklif edilen kişiler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Hâlid b. Yezîd taraftarı olan Sekûnlu Mâlik b. Hübeyre, Husayn b. Nümeyr'e, Yezîd'in annesiyle

⁶⁵ Taberî, V, 532-533; İbnü'l-Esîr, IV, 146-147.

⁶⁶ Taberî, V, 533-534; İbnü'l-Esîr, IV, 147.

⁶⁷ Abdül Mün'im Mâcid, *et-Târîhu's-Siyâsi li'd-Devleti'l-Arabiyye Asru'l-Hulefâi'l-Ümeviyyîn*, Kahire 1960, II, 98.

le aynı soydan geldiklerini ve aralarında büyüdüğünü, kendilerine daha yakın olduğunu, dolayısıyla Hâlid'e biat ederlerse kendilerini Arapların başına geçireceğini; fakat Mervân b. Hakem'in aşiret sahibi olduğunu, hilâfete geldiğinde ise kabilesini koruyacağını hatırlattı. Bunun üzerine Husayn b. Nümeyr ona, onların yaşını başını almış birini teklif ederken, biz küçük yaşta birini teklif edemeyiz diyerek gördüğü bir rüyayı anlattı. Daha sonra da ona Mervân b. Hakem'e biat edeceğini açıkladı.

Bunlardan sonra söz alan Ravh b. Zinbâ' yaptığı konuşmada bazı şahısların Abdullah b. Ömer'den bahsettiklerini bildirerek, onun sahabî ve İslâm'a büyük hizmetler yapmış olduğunu, fakat Ümmet-i Muhammed'in işlerini üzerine alacak kadar kuvvetli biri olmadığını söyledi. Abdullah b. Zübeyr hakkında yaptığı değerlendirmede ise, İbn Zübeyr'in de babasının Rasullah'ın seçkin ashabından olduğunu, annesi Esmâ'nın faziletli bir kadın olduğunu, fakat kendisinin Yezîd ve Yezîd'in oğlu Muâviye'ye itaat etmeyip, isyan ettiğini, Ümmet-i Muhammedi ikiye böldüğü için münâfık olduğunu ve münafık olan bir kişiye biat edilemeyeceğini iddia etti. Bu sözleriyle Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'i hilafet seçiminde saf dışı bırakan Ravh b. Zinbâ', konuşmasına devam ederek Mervân b. Hakem'in şimdiiye kadar müslümanların her işinde önde gittiğini, Hz. Osman'ı kuşatanlara karşı savaştığını ifade ettikten sonra; yaptığı yeni teklifle de yaşlı olan Mervân b. Hakem'e mi, yoksa henüz yaşlı küçük olan Hâlid b. Yezîd'e mi biat edilmesi hususundaki tartışmalara da çözüm getirmiş oldu. Yaptığı teklifte büyük olana yani Mervân b. Hakem'e biat edilmesini, küçük olan Hâlid b. Yezîd'le de istişâre edilmesini önerdi.

Ravh b. Zinbâ'nın bu konuşmasının Câbiye'de toplananlar üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim toplantı sonunda Mervân b. Hakem'e biat edilmesine, Hâlid b. Yezîd ve Amr b. Saîd el-Eşdak'ın ise sıra ile veliaht tayin edilmesine karar verildi. Ayrıca Hâlid b. Yezîd Humus valisi, Amr b. Saîd ise Dımaşk valisi olarak görevlendirildi (3 Zilkade 64/22 Haziran 684).⁶⁸ Bu arada, halife seçilen Mervân b. Hakem'den birtakım şartları yerine getirme sözü istendiği de görülmektedir. Bunlardan Hassân b. Mâlik, kendisinden selefleri olan Süfyânî halifelerin yerine getirmiş olduğu şartları aynen kabul etmesini istemiştir. Buna göre her bir askere ikişer bin dirhem verilmesi, Hassân b. Mâlik öldüğünde yerine oğlunun vali olarak tayin edilmesi ileriye sürülen şartlar arasında yer almıştır. Mervân b. Hakem, Hassân b. Mâlik ve Mâlik b. Hubeyre'nin ileriye sürmüş olduğu benzeri şartların hepsini kabul etmiştir.⁶⁹

Câbiye toplantısının, bazı yönleriyle Arap siyasî geleneğindeki başkanlık seçimine benzerlik arz ettiği dikkat çekmektedir. Câhiliye döneminde kabile liderlerinin bir araya gelerek aralarından başkan seçme geleneği, bu seçimde tekrar kendini göstermiştir. Ayrıca yaşlı Mervân b. Hakem'e biat etme kararının alınmasıyla Arap siyasî geleneğinde yerleşmiş olan yaşlı ve tecrübeliye biat etme prensibi de tatbik edilmiştir. Bu noktada yaşlı, tecrübeli ve nüfuzlu Mervân b. Hakem'e biat edilmesi kararında Mekke'de halifelik biatı alan Abdullah b. Zübeyr'in de aynı özelliklere sahip olmasının etkili olduğunu düşünmek de mümkündür. Câbiye toplantısından sonra yeğeni Hâlid b. Yezîd ile görüşen Hassân

⁶⁸ Taberî, V, 535-537; İbnü'l-Esir, IV, 147-148.

⁶⁹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 95.

b. Mâlik, ona yaşının küçük olmasından dolayı biat edilmediğini, fakat gönlünün hilafeti onun ve onun soyundan gelenler için arzuladığını, buna rağmen Mervân b. Hakem'e onun iyiliği için biat ettiğini söyleyince, Hâlid b. Yezîd dayısı Hassân b. Mâlik'e haklarını koruyamadığını söyleyerek sitemde bulunmuştur. Bunun üzerine Hassân b. Mâlik onları korumakta âciz düşmediğini ama şimdilik uygun olanın bu olduğunu söylemiştir.⁷⁰ Onun bu sözleri toplantıda Mervân b. Hakem'e biat etmeyi niçin kabul ettiğini anlama noktasında bir ipucu olarak kabul edilebilir. Muhtemelen Mervân b. Hakem'in yaşının bir hayli ilerlemiş olduğunu bilen Hassân b. Mâlik, kısa bir süre sonra halifeliğın yeğeni Hâlid b. Yezîd'e geçeceğini düşünmüş olmalıdır. Ancak biraz sonra ele alınacağı gibi Mervân b. Hakem'in bir sonraki hamlesiyle onun bu hesabı tutmamıştır.

Bununla birlikte bu toplantıdan çıkan kararlardan ikincisi, Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından başlatılan ve oğlu Yezîd tarafından da uygulanan verâset usulüne dayalı veliaht tayin etme prensibinde bazı değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Mervân b. Hakem'den sonra Hâlid b. Yezîd ve Amr b. Saîd'in veliaht tayin edilmeleri hususunda alınan kararlar, ilk defa aynı anda iki veliaht tayin etme usulü uygulanmıştır. Bu konuda dikkat çeken bir başka değişiklik tayin edilen veliahtların, halifenin oğlu olmamalarıdır.⁷¹ Fakat bu ikinci değişiklik daha sonra Mervân b. Hakem'in bu kişileri azlederek kendi oğullarını veliaht tayin etmesiyle uygulamaya geçmemiştir.

Câbiye toplantısı, Emevî devleti açısından bunlardan çok daha önemli iki değişikliği de beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi halifeliğın, devletin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân'ın mensubu bulunduğu Süfyânîler'den, yeni halife Mervân b. Hakem'in adıyla anılan Mervânîler'e intikal etmiş olmasıdır. Bu durum devletin yıkılışına kadar da böyle devam etmiştir.⁷² İkinci önemli değişiklik, devletin kuruluşundan beri Kaysîlere nazaran üstün durumda olan Kelb kabilesinin, siyâsî yönetimdeki hâkimiyeti tamamen ele geçirmiş olmasıdır. İki büyük kabile arasındaki dengenin Kaysîler aleyhine bozulmasına neden olan bu durum, hiç şüphesiz devletin yıkılışında en büyük âmil olarak kabul edilen Kelb kabilesiyle Kays kabilesi arasındaki devletin yıkılışına kadar sürecek olan rekâbet ve kanlı savaşların başlangıcı olmuştur.⁷³

Toplantı sonrasında derhal harekete geçen Mervân b. Hakem, bu toplantıya katılmaktan vazgeçerek Mercirâhit'te karargah kurmuş bulunan Dahhâk b. Kays üzerine yürüdü. Kelb, Gassan, Sekâsik ve Sekûn kabilelerinden de takviye birliklerinin gelmesiyle savaş vaziyeti alan Mervân b. Hakem, ordunun sağ kanadının başına Amr b. Saîd'i, sol kanadının başına ise Ubeydullah b. Ziyâd'ı geçirdi. Diğer taraftan Humus valisi Nu'mân b. Beşîr, Kinnesrîn valisi Züfer b. Hâris ve Filistin valisi Nâtil b. Kays'tan yardım alan Dahhâk b. Kays da asker sayısını artırarak savaş hazırlıklarını tamamlamış oldu. Yirmi gün süren savaş sonunda Mervân b. Hakem'in ordusu galip gelirken, aralarında Dahhâk b. Kays ve daha bir çok sayıda Emevî ileri gelenin yer aldığı çok sayıda insan öldürüldü (Muharrem 65/Ağustos-Eylül 684). Hiç şüphesiz Mervân b. Hakem'in bu zaferi ka-

⁷⁰ İbn Sa'd, V, 41; Taberî, V, 537; İbnü'l-Esir, IV, 148.

⁷¹ Mehmet Ali Kapar, *İslam'da Bey'at*, Konya 1990, s. 69; Yılmaz, s. 70.

⁷² İrfan Aycan, "Mervân I", *DİA*, XXIX (Ankara 2004), s. 226-227.

⁷³ Wellhausen, s. 86; Yiğit, s. 91.

zanmasında, Dahhâk'ın Dımaşk'tan ayrılmasının ardından başlattığı isyanla şehirde kontrolü ele geçiren Yezîd b. Ebü'n-Nims'in sağlamış olduğu erzak ve asker desteğinin büyük katkısı olmuştur.⁷⁴

Mervân b. Hakem'in Mercirâhit'te kazanmış olduğu bu zafer, Şam bölgesinin tamamının yeniden Emevî hakimiyetine bağlanmasına sebep olmuştur. Dahhâk b. Kays'a asker gönderen Humus valisi Nu'mân b. Beşîr yenilgi haberini duyduktan sonra karısı ve çocuklarıyla birlikte kaçtı ise de daha sonra yakalanarak öldürüldü. Filistin valisi Nâtil b. Kays, Abdullah b. Zübeyr'in yanına kaçarken, Kınnesrîn valisi Züfer b. Hâris, Karkîsiyâ'ya sığınmıştı. Adı geçen yerlere kendi valilerini tayin eden Mervân b. Hakem, Şam bölgesinin tamamını kontrolü altına almış oldu. Bunun ardından oğlu Abdülmelik'i Dımaşk'ta yerine bırakarak ordusunun başında Mısır üzerine yürüyen Mervân b. Hakem, fazla bir zorlukla karşılaşmadan burayı da ele geçirmeyi başardı.⁷⁵ Daha sonra Dımaşk'a dönen Mervân b. Hakem, hiç vakit kaybetmeden hazırlamış olduğu iki orduyu Abdullah b. Zübeyr'in elinde bulunan Irak ve Hicaz üzerine göndermiştir.⁷⁶

Mervân b. Hakem yaklaşık on ay süren halifeliği esnasında Emevî devletinin ayakta kalmasını sağlayan bu askerî başarılarının yanı sıra, halifeliğin kendi neslinden devam etmesini sağlayan adımı atmaktan da geri kalmamıştır. Amr b. Saîd'in kendisinden sonra halife olacağına dair yaydığı söylentileri bahane ederek Kelb kabilesi reisi Hassân b. Mâlik'in desteğini sağlayan Mervân b. Hakem, oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i sıra ile veliaht tayin etmeyi başarmıştır.⁷⁷ Böylece Câbiye toplantısında alınan kararlar veliaht tayin edilmiş bulunan Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd'i devreden çıkarmış bulunan Mervân b. Hakem, halifeliğin kendi ailesinden devam etmesini kesinleştirmiştir. Ancak o bu icraatının bedelini canı ile ödemek zorunda kalmıştır. Kaynakların ısrarla bildirdiğine göre Mervân b. Hakem, Hâlid b. Yezîd'i toplumun gözünde küçük düşürmek amacıyla annesi Fâhite ile evlenmişti.⁷⁸ Daha sonra Mervân b. Hakem'in bir mecliste oğlu Hâlid'e ve kendisine hakarete bulunmasına kızan Fâhite, onu uykuda iken yastıkla boğarak öldürmüştür (Ramazan 65/Nisan 685).⁷⁹

SONUÇ

Muâviye b. Yezîd, babasının ölümü üzerine üçüncü Emevî halifesi olarak tahta oturdu. Ancak gerçekte onun hâkimiyet alanı devletin merkezi Dımaşk ve Ürdün bölgesiyle sınırlı kalmıştı. Babası Yezîd'in ölümünün ardından Hicaz, Mısır, Yemen, Horasan, Basra ve Kûfe bölgeleri, aynı yıl içerisinde Mekke'de

⁷⁴ Taberî, V, 537-538; İbnü'l-Esîr, IV, 149-150. Ayrıca bk. İbn Sa'd, V, 41-42; Halife b. Hayyât, s. 199.

⁷⁵ Taberî, V, 539-540; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 96-97; İbnü'l-Esîr, IV, 150-151, 154.

⁷⁶ Taberî, V, 611; İbnü'l-Esîr, IV, 190-191.

⁷⁷ Taberî, V, 610; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 97; İbnü'l-Esîr, IV, 189-190. Mervân b. Hakem'in oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin etmesi hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Yılmaz, s. 72-73.

⁷⁸ İbn Sa'd, V, 40; Taberî, V, 610-611; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 98; İbnü'l-Esîr, IV, 191. Her ne kadar kaynaklarda bu şekilde sunulmaktaysa da, burada Mervân b. Hakem'in, Yezîd'in Kelb kabilesine mensup karısı Fâhite ile evlenmek suretiyle kendisine destek sağlamayı hedeflediğini düşünmek de mümkündür.

⁷⁹ Mervân b. Hakem'in vefatı hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Sa'd, V, 42-43; Taberî, V, 611; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 97-98; İbnü'l-Esîr, IV, 191-192.

halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e biat ettiklerini bildirmişlerdi. Hattâ devletin merkezi Şam bölgesinde de Kınnesrîn, Humus ve Filistin Abdullah b. Zübeyr'in otoritesini tanıyan vilayetler arasındaydı. Bu durum karşısında devletin içinde bulunduğu şartları ve kendi sağlık durumunu değerlendiren Muâviye b. Yezîd, göreve gelmesinden birkaç ay sonra yerine herhangi bir kimseyi tayin etmeden halifelik makamından ayrılmıştır. Bundan çok kısa bir süre sonra da vefat etmiştir.

Esasen Muâviye b. Yezîd'in iktidara gelişiyle ortaya çıkan siyasî kriz ve istikrarsızlık dönemi, Câbiye toplantısında alınan kararla Mervân b. Hakem'in halife seçilmesiyle son bulmuştur. Yaşının küçük olması sebebiyle halife seçilemeyen Hâlid b. Yezîd ve Amr b. Saîd el-Eşdak sıra ile veliaht tayin edilmişlerdir. Arap siyasî geleneğinde yerleşmiş olan yaşlı ve tecrübeliye biat etme prensibinin öne çıktığı bu toplantıda, aynı anda iki veliaht tayin etme usulü de ilk defa uygulanmıştır. Yine halifeliğın Emevî hanedanı içerisinde Süfyânîler'den Mervânî ailesine geçmesi devletin siyasî tarihinde meydana gelen önemli değişikliklerden biri olmuştur. Daha sonra Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd el-Eşdak'ı veliahtlıktan azlederek sıra ile oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'e biat almayı başaran Mervân b. Hakem, halifeliğın kendi neslinden devam etmesine daha da kesinlik kazandırmıştır.

Diğeri taraftan Câbiye'de yapılan bu toplantı ve burada alınan karar, devletin temel dayanağı olan Kelb ve Kays kabileleri arasında büyük bir savaşın davetçisi olmuştur. Mercirâhit'te karargâh kurmuş bulunan Dahhâk b. Kays liderliğindeki Kays kabilesinin üzerine yürüten Mervân b. Hakem, bu savaştan galip ayrılmış ve bunun neticesinde Şam bölgesinin tamamında yeniden otoriteyi sağlamayı başarmıştır. Ancak elde edilen bu galibiyet, iki kabile arasında sonu gelmeyen ve Emevî hakimiyetinin temellerini sarsan kabile savaşlarının başlangıcı olmuştur.

Hiç şüphesiz ki, Yezîd'in halifeliği döneminde Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in öldürülmesi Medine'nin talan edilmesi ve Kâbe'nin mancınkla taşlanması gibi hadiseler Emevîler'in İslâm dünyasındaki otoritelerinin sarsılmasına ve onun vefatıyla birlikte bir çok bölgede hakimiyetlerini kaybetmelerine neden olmuştur. Yezîd'den sonra halifelik tahtına oturan oğlu Muâviye b. Yezîd'in çok kısa bir süre sonra yerine herhangi bir kimseyi tayin etmeden halifelik görevinden ayrılması ve ardından gelen ani vefatı ise Emevî devletinde ortaya çıkan bu kötüye gidişi daha da hızlandırmıştır. Bu durum Yezîd'in vefatıyla birlikte Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in daha da güçlenmesini sağlarken, Emevî devletinde ise tam bir belirsizliğin ve iktidar boşluğunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra devletin yıkılmasına neden olabilecek bu siyasî kriz, Câbiye'de toplanan Emevî ileri gelenlerinin Mervân b. Hakem'e biat etmeleri ile son bulmuştur. Ancak bu durum, devletin temellerini sarsan ve yıkılışına kadar da sürecek olan Kelb ve Kays kabileleri arasındaki mücadelenin başlangıcını teşkil etmiştir. Câbiye toplantısından hemen sonra Mervân b. Hakem'i destekleyen Kelb kabilesi ile Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Dahhâk b. Kays liderliğindeki Kays kabilesi arasında Mercirâhit'te gerçekleşen savaş yeni halifenin galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Mervân b. Hakem on ay süren halifeliği döneminde ancak Suriye ve Mısır'da hakimiyet sağlayabilmiştir. Yaşanan bu siyasî kriz dönemi sonrasında Emevîlerin İslâm dünyasında yeniden tam

anlamıyla hakimiyet sağlayabilmesi, ancak halifelik iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'i saf dışı bırakan Abdülmelik b. Mervân döneminde mümkün olabilmektedir.

Kaynaklar

- » Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye Asru'l-Hulefâi'l-Ümeviyyîn*, Kahire 1960.
- » Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî (ö. 292/904), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut 1999.
- » Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, I-II, İstanbul 1966.
- » Âkil, Nebih, *Dirâsât fi Târîhi'l-Asri'l-Ümevî*, Dımaşk 1975-1976.
- » Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991.
- » Atçeken, İsmail Hakkı, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII (Konya 1997), s. 413-414.
- » Aycan, İrfan, "Mervân I", *DİA*, XXIX (Ankara 2004), s. 226-227.
- » Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö.279/982), *Ensâbü'l-Eşraf* (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî), I-XIII, Beyrut 1996.
- » Bosworth, C. E., "Mu'aviya II", *EI²*, VII (Leiden 1993), s. 268;
- » Çağatay, Neşet, "Ziyâd b. Ebîh", *İA*, XIII (İstanbul 1993), s. 617-618.
- » Demircan, Adnan, "Muâviye b. Yezîd ve Halîfeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (Şanlıurfa 1996), s. 112-113;
- » Dietrich, A., "al-Dahhâk b. Kays al-Fihri", *EI²*, II (Leiden 1990), s. 89-90;
- » Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (ö.282/895), *el-Ahbârü't-Tuvâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir-Cemâleddin eş-Şeyyâl), Beyrut ts.
- » *el-İmâme ve's-Siyâse* (nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), I-II, Beyrut, ts.
- » Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Hâzîm", *DİA*, I (İstanbul 1988), s. 106.
- » Ferrûh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslam ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1986.
- » Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), *et-Târîh* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993.
- » Hammârîne, Sâlih, "Mervân b. el-Hakem ve'l-Hilâfe" *Dirâsât Târîhiyye*, VI (Dımaşk 1981).
- » Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v. dğr.), I-VI, İstanbul 1985-1986.
- » Hüseyin Atvân, *eş-Şurâ fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1990.
- » Hüseyin b. Muhammed ed-Diyârbekrî (ö. 990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Neftis*, Beyrut, ts.
- » İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, (nşr. Ahmed Emîn v. dğr.), I-VII, Kahire 1962.
- » İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. A. Ebû Mülhem v. dğr.), I-XIV, Beyrut ts.
- » İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (ö.276/889), *el-Ma'ârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Mısır 1992.
- » İbn Sa'd, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), I-IX, Beyrut 1968.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1200), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk* (nşr. Muhammed-M. Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.
- » İbnü'l-Esir, İzzeddin Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979.
- » İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec (ö. 685/1286), *Târîhu Muhtasarü'd-düvel*, Beyrut 1890.
- » Kapar, Mehmet Ali, "Muâviye b. Yezîd", *DİA*, XXX (İstanbul 2005), s. 336.
- » Kapar, Mehmet Ali, *İslâm'da Bey'at*, Konya 1990.
- » Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 288-292.
- » Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", *DİA*, XVI (İstanbul 1997), s. 245.
- » Makdisî, Mutahhar b. Tahir (ö. 355/964), *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh* (nşr. Clement Huart), I-VI, Paris 1899.
- » Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (ö. 346/957), *Mürücu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1988.
- » Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, Beyrut 1981.
- » Rayyıs, Ziyâuddin, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi* (trc. İbrahim Sarmış), İstanbul 1995.
- » Robinson, C. F., "Ubayd Allâh b. Ziyâd", *EI²*, X (Leiden 2000), s. 763-764.
- » Seligsohn, M., "Abdullah b. Zübeyr", *İA*, I (İstanbul 1993), s. 44-45.
- » Seyyid Emîr Ali, *Muhtasarü Târîhü'l-Arab* (trc. Afif el-Baalbekî), Beyrut 1990.
- » Süyûtî, Celâleddin (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ* (nşr. Kâsım eş-Şemâi-Muhammed el-Osmânî),

- Beyrut 1986.
- » Şehâde Ali en-Nâtûr, *Abdullah b. Zübeyr ve'l-İntifâdatü's-Sevriyye ft Ahdi Benî Ümeyye*, Amman 1984.
  - » Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990.
  - » Üzüm, İlyas, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV (İstanbul 2001), s. 64-65.
  - » Varol, M. Bahaüddin, "el-İmame ve's-Siyâse" İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVI, sa:2, 2003, s. 308-321.
  - » Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963.
  - » Yazıcı, Hüseyin, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX (İstanbul 1999), s. 148;
  - » Yıldız, H. D., "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", *DİA*, I (İstanbul 1988), s. 145.
  - » Yıldız, Hakkı Dursun, "Dahhâk b. Kays", *DİA*, VIII (İstanbul 1993), s. 409-410.
  - » Yıldız, Hakkı Dursun, "Ubeydullah b. Ziyâd", *İA*, XIII (İstanbul 1993), s. 3-4.
  - » Yılmaz, Saim, *Emevîler'de Veliâhtlık* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
  - » Yigit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI (İstanbul 1995), s. 90-91.
  - » Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela -Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Dönemi-nin Anatomisi-*, Konya 2001.